

УДК 340.12

Т. З. Гарасимів**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ**

Розкрито поняття індивідуальності – складної багаторівневої та багатопланої структури, зміст якої залежить не лише від багатства природних її передумов, але й від широти і глибини її включеності у систему суспільних відносин, а також від ступеня соціально активної діяльності, що відображає суб'єкту міру особистості.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми призводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Саме поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження) неоднозначно розуміється в сучасній науці.

У широкому розумінні слова методологія – це теорія людської діяльності, «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. Можна сказати, що методологія ... є теорія людської діяльності» [1, с. 6]. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [2, с. 5–6]. Саме таке ставлення до методології переважає, наприклад, у зарубіжній (американській і взагалі англосовітській) науковій літературі.

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання виступає багаторівневий підхід, коли розрізняються:

– найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія);

– спільні для багатьох наук міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія);

– теорія і методи конкретної науки, галузі знань;

– методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях [3, с. 40].

Мета статті – проаналізувати теоретико-методологічні підходи дослідження проблем девіантної поведінки людини.

Не заглиблюючись у дискусію про поняття і предмет методології, відзначимо деякі принципи наукового пізнання, істотні, з нашої точки зору, для кращого розуміння предмета девіантології як соціальної науки. Оскільки стосовно кожного з принципів, що розглядаються нижче, існують полярні думки, нагадаємо, що викладається наша особиста точка зору, часто найпоширеніша [4].

Принцип універсальності законів всесвіту (універсальний еволюціонізм, згідно з поглядами М. Моїсеєва [5]).

Розвиток науки в цілому характеризується єдністю протилежних тенденцій – диференціації та інтеграції наукових знань. Провідними на сучасному етапі виступають інтеграційні процеси. «Інфранаука», що складається в процесі інтеграції наукових дисциплін і напрямів (М. М. Моїсеєв [5]), або «меганаука» (Б. Г. Кузнецов [6]), виходить з необхідності об'єднання досліджень неживої та живої природи і суспільства, вивчення їх з погляду універсальних законів всесвіту. При цьому основні закономірності соціального буття (включаючи девіантність як соціальний феномен) подаються як інобуття загальних закономірностей саморуху (самоорганізації) матерії, світу, всесвіту, як модифікація, подальший розвиток їх фундаментальних властивостей (Е. С. Маркарян [7], О. Х. Нерсесова [8]). Адже «сама Земля і все, що на ній відбувалося вчора і відбуватиметься завтра, суть приватні прояви єдиного, загального процесу саморозвитку (самоорганізації) матерії, що підпорядковується єдиній системі законів (правил), діючих в Універсумі» [5, с. 86]. Для девіантолога цей принцип означає необхідність відмовитися від уявлень про унікальність девіантних проявів та їх закономірностей, подивитися на предмет свого дослідження дещо ширше, долаючи антропоцентризм і аксіологізм (ціннісний підхід щодо предмета дослідження).

Принцип універсальності загальнонаукових методів пізнання дійсності. Виходячи з принципу універсальності законів всесвіту, можна висловити припущення про універсальність загальнонаукових методів пізнання дійсності (включаючи девіантність).

Це означає для нас можливість застосування в девіантології не тільки системного і організаційного аналізу [9–11], але й синергетики, теорії хаосу, теорії катастроф, поняття біфуркації, наслідків другого закону термодинаміки з поняттями ентропії і негентропії та інших сучасних загальнонаукових концепцій. Це усвідомлюють вітчизняні вчені (зокрема, синергетичну модель детермінації злочину запропонував В. А. Бачинін [12, с. 518–525]) і зарубіжні, перш за все – представники постмодернізму [13–16].

Принцип відносності знань (релятивізм). Будь-яке знання про будь-який предмет дійсності є відносним, неповним, обмеженим.

Ніколи не можна досягти повного і остаточного знання про досліджуваний об'єкт. Це пов'язано, перш за все, з тим, що всі об'єкти дійсності перебувають у постійних змінах. І «фактично немає ані пропозицій, ані слів із значеннями, які були б незалежні від обставин висловлювання» [17, с. 321]. Крім того, можливості людського пізнання завжди обмежені засобами, що наявні на кожен даний момент часу. Представники природничих наук у процесі пізнання так чи інакше взаємодіють з об'єктом і «порушують» умови його існування (проблема: суб'єкт – прилад – об'єкт). Представники соціальних наук «вбудовані» в об'єкт (суспільство, його сфери і сегменти), що вивчається, схильні до впливів з його боку. Марксове не «можна жити в суспільстві і бути незалежним від нього» – на жаль, факт. Сказане – не заклик до відмови від пізнання дійсності (включаючи девіантні прояви), а лише застереження від абсолютизації досягнутих знань. «Слід визнати, що в кожен момент часу наші наукові теорії залежать не тільки від експериментів тощо, проведених до цього моменту, але також від передумов, які ми приймаємо без доказів, тобто приймаємо, не усвідомлюючи їх... Наукові результати «відносні»... лише остільки, поскільки вони є результатами певної стадії наукового розвитку і підлягають перегляду в процесі наукового прогресу» [18, с. 255–256].

Принцип доповнюваності (Н. Бор [19, с. 209]). Надзвичайна складність навіть «найпростіших» («елементарних») об'єктів призвела до того, що Н. Бор сформулював як принцип доповнюваності – *contraria sunt complementa* (додаткові протилежності): лише суперечливі, взаємовиключні концепції в сукупності можуть достатньо повно описати об'єкт вивчення.

Іншими словами, йдеться не про «подолання» суперечливих думок про об'єкт, а про їх взаємодоповнюваність. Хоча принцип доповнюваності був сформульований стосовно фізичного явища – подвійної природи світла (хвильової та корпускулярної), проте для Н. Бора вже був зрозумілий його універсальний характер. Н. Бор писав: «Ми й в інших сферах людського пізнання стикаємося з очевидними суперечностями, які можуть бути усунені тільки за допомогою принципу доповнюваності» [19, с. 209]. Так, «при описі становища окремої особи усередині суспільства існують типові додаткові сторони, що пов'язані з рухомою межею між оцінкою людських цінностей і загальними положеннями, на підставі яких про них судять... Загальну мету всіх культур складає найтісніше поєднання справедливості та милосердя; проте слід визнати, що у кожному випадку, де по-

трібно чітко застосовувати закон, не залишається місця для прояву милосердя, і навпаки, доброзичливість і співчуття можуть вступити у конфлікт із самими принципами правосуддя» [19, с. 495].

З огляду на це можемо стверджувати, що девіантологи можуть застосовувати всі можливі методи наукових досліджень: філософські, правові, логічні [14–16; 20], історичні, загальнонаукові (системний аналіз, організаційний аналіз, синергетику), соціологічні методи збору первинної інформації (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент), психологічні методи дослідження властивостей особи (тести) тощо [21–24]. До деяких з них звернемося дещо пізніше.

Разом із тим, не можна применшувати ролі порівняльного методу під час вивчення девіантності. Порівняльні (компаративістські) дослідження девіантних проявів у різних державах набувають все більшого значення в умовах інтернаціоналізації, глобалізації всіх соціальних процесів, включаючи девіантність [25–27].

Починаючи із середини XIX ст., під впливом позитивізму у філософії та соціології (праці О. Конта, Г. Спенсера [28, с. 618] та ін.) соціальні науки починають активно застосовувати «позитивні», природничо-наукові методи дослідження свого об'єкта. Це – антропологічні вимірювання Ч. Ломброзо [29], статистичний аналіз А. Кетле [30; 31], соціально-економічні дослідження Ф. Енгельса («Становище робітничого класу в Англії») [32] тощо.

Поступово девіантологи починають усе активніше використовувати весь арсенал соціологічних методів збору і аналізу емпіричних даних про свій об'єкт.

Але соціальні процеси у сфері, що вивчається, мають деяку специфіку, зокрема це:

- відносно висока динамічність соціальної ситуації;
- доволі часта протидія «об'єкта» дослідження отриманню інформації або ж його «пасивність», які зумовлюють високу латентність більшості проявів девіантної поведінки;
- істотна залежність стану і динаміки об'єктів від середовища (соціальних, економічних, політичних, демографічних, культурологічних процесів), а отже, необхідність отримання інформації про нього.

Основні шляхи (канали) отримання інформації про об'єкт девіантології:

- «автоматичне» надходження інформації (заяви громадян, публікації у ЗМІ, повідомлення громадських організацій і державних органів тощо);

– «силове» отримання інформації про злочини, дії, пов'язані з наркоспоживанням (у результаті оперативно-розшукової, слідчої діяльності);

– планове надходження інформації (різні види обліку і звітності, переписи населення тощо);

– спеціальні дослідження (соціологічні, демографічні, психологічні, кримінологічні тощо).

Отримання необхідної та достатньої інформації про ті явища і процеси, що вивчаються девіантологією, пов'язане з певними труднощами, серед яких:

– відсутність єдиної системи обліку девіантних проявів («моральна статистика»);

– відсутність повної, всеохопної статистики щодо багатьох видів девіантності;

– невідповідність багатьох даних (показників) державної статистики і відомчого обліку, облікових даних різних відомств (МВС, судів, охорони здоров'я, освіти тощо);

– висока латентність більшості девіантних проявів.

Усе це підвищує роль соціологічних досліджень різних форм девіантності та їх взаємозв'язків.

У науковій літературі достатньо детально викладено методику і техніку емпіричних досліджень різних видів девіантності [33–37], тому зупинимося на них лише коротко.

Проведенню дослідження передують розробка його програми, включаючи визначення цілей, завдань дослідження, вироблення гіпотез (припущень, що перевіряються у процесі дослідження), аналіз необхідної літератури, а також розроблення інструментарію – тих конкретних методик, які застосовуватимуться в процесі збору інформації (анкети, опитувальні листи, тести тощо).

На нашу думку, необхідно визначити основні методи збору первинної інформації стосовно нашого предмета дослідження.

Спостереження в девіантології із зрозумілих причин застосовується рідше, ніж у соціології. Разом із тим, воно цілком можливе, наприклад, при вивченні субкультурних співтовариств, делінквентних груп [38]. Звичайно, спостереження як науковий метод передбачає наявність попереднього плану стосовно питань, що підлягають вивченню. Спостереження вельми корисне на первинних стадіях дослідження і з навчальною метою. Так, відвідування місць позбавлення волі (пенітенціарних установ); спостереження за повіями в готелях, ресторанах, на вулиці; участь у роботі добродійних установ, що працюють з наркоманами, суїцидентами, жертвами насильства тощо дають певну інформацію для розуміння, розробки програм дослідження.

Аналіз документів – один з основних методів отримання девіантологічної інформації. Найчастіше використовуються офі-

ційні (формальні) документи – матеріали кримінальних, адміністративних справ, історії хвороби, нормативні документи, довідки, звіти тощо, а також офіційні статистичні матеріали і документи первинного обліку. Доводиться звертатися і до неофіційних (неформальних) документів – листів, щоденників тощо. Так, «листи з в'язниці», автобіографічні життєписи бездомних, передсмертні записки самовбивць активно використовуються як джерело інформації вітчизняними і зарубіжними авторами [39; 40].

Опитування також часто застосовуються в девіантологічних дослідженнях. Використовуються два основні види опитування: анкетування та інтерв'ю. Кожний з них має як певні переваги, так і свої недоліки.

Інтерв'ю, тобто особиста бесіда інтерв'юера (дослідника) і респондента (опитуваного), дозволяє за необхідності уточнювати питання, передбачені «опитувальним листом» (анкетую, «путівником інтерв'ю»), ставити додаткові запитання, гарантує відповіді на всі питання тощо. Але при цьому виключається анонімність опитування (що може вплинути на ступінь правдивості відповідей), а також обмежується число респондентів (особисто опитати можна десятки осіб, але не тисячі). Приклади глибоких неформалізованих інтерв'ю з наркоманами можна знайти, наприклад, у статті В. Г. Карпова, О. Б. Лісовської [41].

Анкетне опитування забезпечує анонімність, дозволяє опитати велику кількість респондентів, але при цьому неможливо роз'яснити респонденту незрозуміле питання, можливе також неповне заповнення анкети або її непервернення.

За формою проведення опитування може бути особистим (інтерв'ю, face of face), поштовим, телефонним. Останнє все частіше використовується в сучасних умовах, оскільки, по-перше, рівень телефонізації населення, особливо в містах, дозволяє забезпечити репрезентативність опитування, по-друге, мешканці край неохоче йдуть на особисті контакти в умовах «моральної паніки» і «страху перед злочинністю». Нарешті, погана робота пошти скорочує можливості поштового варіанту та істотно розширює потенціал телефонного опитування.

Опитування експертів – різновид опитування, що розглядається нерідко як самостійний метод. Застосовується зазвичай тоді, коли необхідно отримати думку фахівців з якогось конкретного питання. Часто експертне опитування використовується разом із опитуванням населення або якоїсь соціальної групи. Це дає можливість порівняти точки зору, погляди на проблему фахівців і «пересічних» громадян. Найчастіше до експертів звернені питання про чинники («причини»), що впливають на ті або інші девіантні прояви, і про прогноз їх змін.

Контент-аналіз преси, радіо- і телепередач. Цей метод активно використовується у девіантологічних дослідженнях [42, с. 42–44].

Експеримент рідко застосовується в девіантологічних дослідженнях, однак виняток становлять експерименти, пов'язані з програмами реадaptaції, ресоціалізації осіб, котрі хворіють на алкоголізм, наркоманію, засуджених до позбавлення волі. Шляхом встановлення для деяких груп нових умов праці, навчання, відпочинку, використання нових психолого-педагогічних методів корекції поведінки і зіставлення результатів із ситуаціями в «контрольних» групах виявляються переваги і недоліки названих вище методів.

Це неповний перелік соціологічних методів, що використовуються в девіантології. Все більшого значення набувають так звані «якісні методи», включаючи метод *фокус-груп* тощо [43].

Поряд з методами, що застосовуються під час дослідження філософсько-правових проблем девіантної поведінки, необхідно назвати підходи щодо оцінки поведінкової норми, патології та девіацій: соціальний; психологічний; психіатричний; етнокультурний; віковий; гендерний; професійний.

Соціальний підхід ґрунтується на уявленні про суспільну небезпеку або безпеку поведінки людини. Відповідно до нього до девіантної слід відносити будь-яку поведінку, яка явно або потенційно є небезпечною для суспільства, оточуючих людей. Наголос робиться на соціально схвалюваних стандартах поведінки, безконфліктності, конформізмі, підпорядкуванні особистих інтересів суспільним. Під час аналізу девіантної поведінки соціальний підхід зорієнтований на зовнішні форми адаптації та ігнорує індивідуально-особову гармонійність, відсутність внутрішніх конфліктів, схвалення себе і відсутність так званих психологічних комплексів.

Психологічний підхід, на відміну від соціального, розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньоособовим конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особи. Йдеться про той факт, що суттю девіантної поведінки необхідно вважати блокування особистого зростання і навіть деградацію особи, що є наслідком, а іноді й метою поведінки, що відхиляється. Девіант, відповідно до даного підходу, усвідомлено або неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, позбавити себе унікальності, не дозволити собі зреалізувати наявні здібності.

Психологічні класифікації, що базуються на виділенні соціально-психологічних відмінностей окремих видів поведінки девіанта, формуються на підставі наступних критеріїв: вид порушеної норми; психологічні цілі поведінки та їх мотивація;

результати даної поведінки і шкода, завдана нею; індивідуально-стильові характеристики поведінки.

У рамках психологічного підходу використовуються різні типології девіантної поведінки. Більшість авторів, наприклад, Ю. А. Клейберг, виділяють три основні групи поведінкових девіацій: *негативні* (наприклад, вживання наркотиків) *позитивні* (наприклад, соціальна творчість) і *соціально нейтральні* (наприклад, жебрацтво) [4, с. 50].

У рамках психіатричного підходу девіантні форми поведінки розглядаються як преморбідні (дохворобливі) особливості особи, які сприяють формуванню тих або інших психічних розладів і захворювань. Під девіаціями часто розуміються відхилення, що не досягли патологічної вираженості через різні причини поведінкових розладів, тобто ті «ніби психічні розлади» (донозологічні), які не повною мірою відповідають загальноприйнятим критеріям діагностики симптомів або синдромів. Попри те, що ці відхилення і не досягли психопатологічних ознак, вони все ж таки позначаються терміном «розлад».

Етнокультурний підхід передбачає, що девіації слід розглядати крізь призму традицій того або іншого суспільства чи його групи. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть істотно відрізнятись від норм (традицій) інших груп. З огляду на це суттєвим видається врахування етнічних, національних, расових, конфесійних особливостей людини. Передбачається, що діагностика девіантної поведінки людини можлива лише у випадках, якщо така поведінка не узгоджується з нормами, прийнятими в мікросоціумі, або людина демонструє поведінкову ригідність (негнучкість) і нездатність до адаптації в нових етнокультурних умовах (наприклад, у випадках міграції).

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, не відповідна віковим шаблонам і традиціям, може бути визнана такою, що відхиляється. Це можуть бути як кількісні (гротескові) відхилення, відставання (ретардація) або випередження (прискорення) вікових поведінкових норм, так і їх якісні інверсії.

Гендерний підхід виходить із уявлення про традиційні статеві стереотипи поведінки, чоловічий і жіночий стилі поведінки. Девіантною поведінкою в рамках даного підходу може вважатися гіперролева поведінка і інверсія шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть відноситися і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних переваг і орієнтації.

Професійний підхід під час оцінки поведінкової норми і девіацій ґрунтується на уявленні про існування професійних і корпоративних стилів поведінки і традицій. Мається на увазі,

що професійне співтовариство диктує своїм членам вироблення чітко окреслених патернів поведінки і реагування в тих або інших ситуаціях. Невідповідність цим вимогам дозволяє відносити таку людину до девіантів.

Перераховані підходи щодо оцінки поведінкової норми, патології та девіації поза сумнівом доповнюють і збагачують діагностичний процес, дозволяючи здійснювати його з феноменологічних позицій і враховувати усі аспекти проблеми.

Феноменологічний підхід щодо оцінки поведінкової норми, патології та девіацій, на відміну від соціального, психологічного або психіатричного, дозволяє враховувати усі відхилення від норми (не лише соціально небезпечні або такі, що сприяють саморуйнуванню особистості). Використовуючи його, можна діагностувати і нейтральні з точки зору суспільної моралі та права поведінкові відхилення (наприклад, аутичну поведінку), і навіть девіації з позитивним відтінком (наприклад, так званий трудоголізм). Окрім того, феноменологічна парадигма дозволяє проглядати у кожному з відхилень у поведінці механізми психогенезу, що дозволяє в подальшому обрати адекватну і ефективну тактику корекції поведінки. Так, трудоголізм як поведінкова девіація може бути розглянутий і трактований як аддикція, сформована на основі намагання відійти від реальності шляхом фіксації уваги на чітко визначеному виді діяльності, і як прояв психопатологічних особливостей, наприклад, у рамках маніакального синдрому. Лише феноменологічний підхід здатний безперешкодно і об'єктивно підійти до аналізу девіантної поведінки і сприяти розумінню сутності мотивів поведінки людини [45, с. 15–17].

Феноменологічний підхід під час оцінки поведінкової норми дозволяє говорити як про нормативну і гармонійну поведінку, що протистоїть девіантному і патологічному, так і про ідеальну поведінкову норму. Він передбачає не тільки «відповідність поведінки» (за В. А. Петровським [46]), але й про її творчу спрямованість – креативність, або плідність (за Е. Фроммом [47, с. 11]). Поза сумнівом, «особистість як спеціально людське утворення не може бути виведена з пристосовної діяльності» (О. М. Леонт'єв [48, с. 160]). Гармонія не може ґрунтуватися лише на «критерії виживання» – здатності людини до адаптації. Вона не може ґрунтуватися навіть на критерії «якості життя», тобто задоволеності «свою пристосованістю». Адже у такому випадку найгармонійнішим слід визнати обивателя. Ідеальною поведінковою нормою слід визнати поєднання гармонійної норми з креативністю індивіда.

На думку В. А. Петровського, людину можна вважати творчою і ідеальною, якщо її «можуть (додамо: і повинні – Т. Г.) при-

тягувати небезпека, невизначеність успіху, незвідане». Подібна надмірна діяльність (активність) названа надситуативною активністю і справедливо віднесена до нормативної, оскільки прогрес у сфері культури значною мірою пов'язаний з готовністю і схильністю людей до непристосовної (такої, що не підпадає під кмітливе, гнучкої та нешаблонної) поведінки.

Один із найповніших і найцікавіших варіантів систематизації видів девіантної поведінки, на наш погляд, належить Ц. П. Короленко і Т. А. Донських [49]. Автори поділяють усі поведінкові девіації на дві великі групи: нестандартна і деструктивна поведінка. Нестандартна поведінка може мати форму нового мислення, нових ідей, а також дій, що виходять за рамки соціальних стереотипів поведінки. Подібна форма передбачає активність, хоча й таку, що виходить за рамки прийнятих норм у конкретних історичних умовах, але відіграє позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Прикладом нестандартної поведінки може бути діяльність новаторів, революціонерів, опозиціонерів, першовідкривачів в якій-небудь сфері знання тощо. Поняття нестандартної поведінки не підпадає під визначення її як девіантної в чіткому науковому розумінні.

Типологія деструктивної поведінки виражається відповідно до її цілей. В одному випадку це зовнішньодеструктивні цілі, спрямовані на порушення соціальних норм (правових, морально-етичних, культурних) і, відповідно, зовнішньодеструктивна поведінка. У другому випадку – внутрішньодеструктивні цілі, спрямовані на дезінтеграцію самої особи, її регрес, і відповідно – внутрішньодеструктивна поведінка.

Зовнішньодеструктивна поведінка, у свою чергу, поділяється на аддиктивну та антисоціальну. Аддиктивна поведінка передбачає використання якихось речовин або специфічної активності з метою відходу від реальності та отримання бажаних емоцій. Антисоціальна поведінка полягає в діях, що порушують існуючі закони і права інших людей у формі протиправної, асоціальної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки Ц. П. Короленко і Т. А. Донських виділяють: суїцидну, конформістську, нарцисичну, фанатичну і аутичну поведінку. Суїцидна поведінка характеризується підвищеним ризиком самогубства. Конформістською є поведінка, позбавлена індивідуальності, зорієнтована винятково на зовнішні авторитети. Нарцисична – керується відчуттям власної грандіозності. Фанатична – виступає у формі сліпої прихильності до якої-небудь ідеї, поглядів. Аутична – виявляється у вигляді безпосередньої відстороненості від людей і навколишньої дійсності, зануренням у світ власних фантазій.

Усі перераховані форми деструктивної поведінки відповідають, на думку вчених, таким критеріям девіантності, як погіршення якості життя, зниження критичності у ставленні до своєї поведінки, когнітивні спотворення (сприйняття і розуміння того, що відбувається), зниження самооцінки та емоційні збої. Нарешті, вони з великою вірогідністю призводять до стану соціальної дезадаптації особи аж до повної її ізоляції [49].

Відповідно до перерахованих критеріїв виділимо три основні групи девіантної поведінки: антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка, аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.

Антісоціальна (делінквентна) поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, становить загрозу соціальному порядку і добробуту оточуючих людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльність, заборонені законодавством.

У дорослих людей (старші 18 років) делінквентна поведінка виявляється переважно у формі правопорушень, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання. У підлітків (від 13 років) переважають наступні види делінквентної поведінки: хуліганство, крадіжки, пограбування, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками. У дитячому віці (від 5 до 12 років) найбільш поширені такі форми, як насильство стосовно молодших дітей або однолітків, жорстоке поводження з тваринами, крадіжки, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали.

Асоціальна поведінка – це поведінка осіб, які ухиляються від виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожуючи доброзичливим міжособистим відносинам. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (безладні статеві зв'язки, проституція, спокушування, вуайеризм, ексгібіціонізм тощо), залучення до азартних ігор на гроші, бродяжництво, утриманство.

У підлітковому віці найбільш поширеними відхиленнями від норми виступають: втеча з дому, бродяжництво, пропуски шкільних занять або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (безладні статеві зв'язки), граффіті (настінні малюнки та написи непристойного характеру), субкультуральні девіації (сленг, шрамування, татування).

У дітей найчастіше зустрічаються втечі з дому, бродяжництво, пропуски шкільних занять, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжки, жебрацтво.

Межі асоціальної поведінки особливо мінливі, оскільки вона більше за інші поведінкові девіації перебуває під впливом культури і часу.

Аутодеструктивна (саморуйнівна поведінка) – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожує цілісності та розвитку самої особи. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі виступає в наступних основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зложивання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залучення в деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність із яскраво вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості під час їзди на автомобілі тощо).

Специфічною ознакою аутодеструктивної поведінки (аналогічно до попередніх форм) у підлітковому віці вважається її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, може породжувати наступні форми аутодеструкції: наркозалежна поведінка, самопорізи, комп'ютерна залежність, харчові аддикції, рідше – суїцидальна поведінка.

У дитячому віці мають місце куріння і токсикоманія, але в цілому для даного вікового періоду аутодеструкція малохарактерна.

Таким чином, ми бачимо, що різні види девіантної поведінки розташовуються на єдиній осі «деструктивна поведінка», з двома протилежними напрямками – на себе або на інших.

За спрямованістю і ступенем прояву деструктивності можна уявити наступну шкалу поведінки, що відхиляється: антисоціальна (активно деструктивна) – просоціальна (відносно деструктивна, адаптована до норм антисоціальної групи) – асоціальна (пасивно деструктивна) – саморуйнівна (пасивно аутодеструктивна) – самовбивча (активно аутодеструктивна).

Виділення окремих видів девіантної поведінки та їх систематизація за подібністю ознак є умовним, хоча і виправданим засобом здійснення наукового аналізу. У реальному житті окремі форми нерідко поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок девіантної поведінки виявляється індивідуально забарвленим і неповторним [14, с. 31–34].

Список літератури: 1. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. – М. : Знание, 1964. – 48 с. 2. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. – М. : Экономика, 1970. – 129 с. 3. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Яков Гишинский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 528 с. 4. Гишинский Я. Некоторые вопросы методологии криминологических исследований / Я. Гишинский // Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности : учёные записки Тартуского гос. ун-та. – 1988. – С. 102–110. 5. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Никита Николаевич Моисеев. – М. : Аграф, 1998. – 474 с. 6. Кузнецов Б. Г. Этюды о меганауке / Б. Г. Кузнецов. – К., 2000. – 2-е изд. – М. : URSS ;

- Либроком, 2010. – 136 с. **7.** Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход / Э. С. Маркарян // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 1980. – М. : Наука, 1981. – С. 135–154.
- 8.** Нересова Е. Х. Гносеологический аспект проблемы социальных показателей / Елена Христофоровна Нересова. – М. : Наука, 1981. – 158 с. **9.** Гишинский Я. О системном подходе к отклоняющемуся поведению / Я. Гишинский, Э. Раска // Известия АН Эстонской ССР. – Т. 30. Общественные науки. – 1981. – № 2. – С. 134–142. **10.** Гишинский Я. О системном подходе к преступности / Я. Гишинский // Правоведение. – 1981. – № 5. – С. 49–56. **11.** Апдинян Р. Функциональная теория организации и организованная преступность / Р. Апдинян, Я. Гишинский // Организованная преступность в России : теория и реальность. – СПб. : Филиалы-та социологии РАН, 1996. – С. 1–15. **12.** Бачинин В. А. Философия права и преступления / Владислав Аркадьевич Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с. **13.** Гишинский Я. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : [учеб. пособие] / Я. Гишинский, В. Афанасьев. – СПб. : СПбФ РАН, 1993. – 256 с. **14.** Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Елена Валерьевна Змановская. – М. : Академия, 2003. – 288 с. **15.** Клейберг Ю. А. Социальные нормы и отклонения / Юрий Александрович Клейберг. – 2-е изд. – М. : Вита-Пресс, 1997. – 140 с. **16.** Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М. : Прогресс, 1972. – 607 с. **17.** Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Альфред Норт Уайтхед ; сост. И. Т. Касавин. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с. **18.** Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. / Карл Раймунд Поппер. – М. : Феникс ; Междунар. фонд «Культурная инициатива» 1992. – Т. 2 : Время лжепророков : Гегель, Маркс и другие оракулы / под ред. В. Н. Садовского. – 528 с. **19.** Бор Н. Избранные научные труды / Нильс Бор. – М. : Наука, 1970–1971. – Т. 2. – 1971. – 675 с. – (Классики наук). **20.** Блувштейн Ю. Д. Основания криминологии : опыт логико-философского исследования / Ю. Д. Блувштейн, А. В. Добрынин. – Минск : Университетское, 1990. – 206 с. **21.** Социальная работа с носителями девиантного поведения : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / авт.-сост. И. Н. Шатилов, П. А. Шацков. – Балашов : Изд-во «Николаев», 2007. – 57 с. **22.** Мейер В. Методы поведенческой терапии / В. Мейер, Э. Чессер. – СПб. : Арт-медиа, 2000. – 274 с. **23.** Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / под ред. С. А. Беличевой. – М. : Соц. здоровье России, 1999. – 181 с. **24.** Селезнева И. Г. Влияние дестабилизирующих факторов на девиантное поведение : монография / И. Г. Селезнева, Н. А. Скобелина, А. С. Сухова ; ВолгГТУ. – Волгоград, 2008. – 152 с. **25.** Гишинский Я. И. Социальная патология в современной цивилизации / Я. И. Гишинский // Криминология. XX век. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – С. 13–58. **26.** Кури Х. Общественные изменения и развитие преступности. Сравнение в международном аспекте / Х. Кури, Й. Обергфельд-Фукс // Криминология. XX век. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – С. 115–176. **27.** Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ / Виктор Васильевич Лунеев. – М. : Наука, 1997. – 525 с. **28.** Спенсер Г. Основания социологии : в 2 т. / Герберт Спенсер. – СПб. : И. И. Билибин, 1876–1877. – Т. 2. Индукции Социологии. – 1877. – С. 497–896. **29.** Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – М. : Республика, 1995. – 398 с. **30.** Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие / Адольф Кетле ; с франц. пер. Л. Н. Шаховской. – СПб. : Издание Н. Поляков и Ко, 1866. – 313 с. **31.** Кетле А. Социальная физика, или Опыт ис-

следования о развитии человеческих способностей : в 2 т. / Адольф Кетле ; под ред. А. Пусова. – Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1911–1913. – Т. 1. – 1911. – 320 с.

32. Енгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии // Маркс К., Енгельс Ф.: Собр. соч. : [в 50 т.]. – Изд. 2-е. – М., 1955. – Т. 2. – 668 с.

33. Аврутин Ю. Е. Криминологический анализ преступности в регионе: методология, методика, техника : учеб.-метод. пособие / Ю. Е. Аврутин, Я. И. Гилинский. – Л. : Изд-во ЛВК МВД СССР, 1991. – 226 с.

34. Гилинский Я. И. Социологические и психолого-педагогические основы суицидологии : учеб. пособие / Я. И. Гилинский, П. И. Юнацкевич. – СПб. : Бехтерев, 1999. – 338 с.

35. Девиантность подростков: теория, методология, эмпирическая реальность / [Гилинский Я., Гурвич И., Русакова М. и др.]. – СПб. : Медицинская пресса, 2001. – 200 с.

36. Методы сбора информации в социологических исследованиях : [в 2 кн.] / под ред. В. Г. Андреевкова и О. М. Маслова. – М. : Наука, 1990.

37. Ядов В. А. Социологическое исследование : методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара : Самар. ун-т, 1995. – 328 с.

38. Кофьрин Н. Криминогенные молодежные группы по месту жительства. Их правосознание и жизненные ориентации / Н. Кофьрин // Трудные судьбы подростков – кто виноват? : сб. ст. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 125–133.

39. Письма из зоны / под ред. В. Ф. Абрамкина. – М. : Содействие, 1993. – 20 с.

40. Расскази свою историю. Tell us your story / ред.-сост. Марина Дмитриева, Валерий Соколов ; Фонд «Ночлежка». – СПб. : На дне, 1999. – 573 с.

41. Карпов В. Г. Жизненный путь наркомана как объект междисциплинарного исследования / В. Г. Карпов, Е. Б. Лисовская // Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / под ред. Я. Гилинского. – М. : ИС РАН, 1992. – С. 135–182.

42. Федотова Л. Н. Контент-аналитические исследования средств массовой информации и пропаганды : [учеб.-метод. пособие по курсу «Методика конкретно-социологических исследований и журналистика»] / Л. Н. Федотова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 77 с.

43. Белановский С. А. Методика и техника фокусированного интервью / С. А. Белановский ; РАН, Ин-т народнохоз. прогнозирования. – М. : Наука, 1993. – 349 с.

44. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : [учеб. пособие для вузов] / Юрий Александрович Клейберг. – М. : Сфера, 2001. – 160 с.

45. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / Владимир Давыдович Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.

46. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Вадим Артурович Петровский. – М. : Горбунок, 1992. – 223 с.

47. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М. : Республика, 1993. – 415 с.

48. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

49. Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 222 с.

Надійшла до редакції 18.05.2011

Раскрыты философско-правовые аспекты природных и социальных детерминант формирования девиантного поведения человека с точки зрения единства природы и социума, что даёт возможность понять ее как часть универсума, а следовательно, даёт основания рассматривать человека как космическое существо, ведь такой его статус предопределён антропным принципом, согласно которому природа, универсум приобретают такое соотношение мировых констант, которое делает рациональную жизнедеятельность возможной.

Philosophical and legal aspects of natural and social determinants of human deviation conduct formation from the point of view of nature and society unity are revealed. It enables to understand it as a part of universe, and consequently gives grounds to view a human as a cosmic creature, because such status is predefined by an anthropic principle, according to which nature and universe gain such a correlation of world constants, which makes possible rational vital functions.

УДК 316.477

Г.-М. М. Саппа

ПРОЦЕС ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: МОДЕЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Проведено модельний аналіз процесу професійного самовизначення учнівської молоді. Модель професійного самовизначення учнівської молоді включає в себе певні стадії і фактори, які складають структуру процесу, що відтворюється за принципом соціалізації.

Вибір професії, професійне самовизначення є основою самоствердження людини в житті, тому що саме цим визначається інтегральний соціальний статус індивіда: де й з ким він буде працювати, до якої соціальної групи він буде належати, який стиль життя обирати. Досить часто сучасні випускники шкіл приходять до ситуації вибору професії без певної мотивації, знань про світ професій, маючи неясні уявлення про свою майбутню спеціальність. Результатом нерідко стає помиловий вибір майбутньої професії. Таким чином, професійний вибір молоді людини не мусить бути квапливим актом, він повинен бути результатом тривалого, систематичного й планомірного розвитку особистості, її уявлень про майбутню професію. Усе це можливо тільки у випадку здійснення цілеспрямованої профорієнтаційної роботи з молоддю.

Означена проблема розглядалася багатьма авторами, однак у сучасному науковому дискурсі поняття «професійне самовизначення» не є однозначним. Так, деякі автори (Є. І. Головаха, А. Є. Голомшток, В. Л. Оссовський та ін.) професійне самовизначення отожднюють із професійною орієнтацією, використовуючи дані поняття як синоніми [1–3]. Існують також різні варіанти тлумачення терміна «професійне самовизначення». Так, наприклад, І. А. Громов, С. Н. Іконнікова, В. Т. Лісовський позначають цим терміном процес входження підростаючого покоління в систему трудових суспільних відносин [4; 5]. Я. В. Дідковська розглядає професійне самовизначення молоді як «процес її інтеграції в соціально-професійну структуру суспільства, що реалізується на особистісному рівні через вибір індивідом варіантів професійного розвитку» [6].